

8. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
9. Фромм Э. Иметь или быть? / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1986. – 240 с.
10. Фромм Э. Пути из больного общества / Э. Фромм // Проблема человека в западной философии. – М. : [б. в.], 1986. – С. 443–482.
11. Фромм Э. Человек для себя / Э. Фромм. – Мн. : Попурри, 1998. – 672 с.
12. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – С. Пб. : Питер, 2000. – 608 с.
13. Юнг К. Г. Структура психики и процесс индивидуации / К. Г. Юнг. – М. : Наука, 1996. – 269 с.

УДК 159.923.2

Лілія Широкоградюк

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПІДВИЩЕННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ

У статті йдеться про психологічні закономірності організації попереджувально-корекційних заходів щодо підвищення культури мовлення школярів і подолання звички лихословити.

Ключові слова: культура мовлення, духовність, учні, лихослів'я.

The article refers to the psychological aspects of organization of preventive, remedial work to improve the culture of speech and overcome the habit to blackguard in high school students.

Keywords: speech culture, spirituality, students, ribaldry.

Постановка проблеми. Давньогрецькому філософу Сократу належить вислів: «Людино, заговори, щоб я тебе побачив». Звісно ж, Сократ не був сліпим. Він мав і гострий зір, і гострий розум. А цим висловом підкреслював значимість мови в духовному становленні людини. Оскільки мова людини завжди віддзеркалювала рівень її духовного розвитку, то якісний аналіз того, **ЩО** людина говорить і **ЯК** вона говорить, дає можливість зазирнути їй у душу, у її сокровенні глибини й виявити її сутність. М.Боришевський у системі цінностей, у контексті яких функціонує духовність, однією із перших визначає глибоке усвідомлення рідної мови [3, с.9]. Формування мовного етикету, культури мовлення є складовою духовного становлення особистості. Використання лихослів'я в мовленні спричинює зростання агресії, збіднює словниковий запас, маскує цинічне ставлення до людей. Особливо небезпечним є лихослів'я для розвитку підростаючої особистості, оскільки сприймається буквально, впливає на формування негативних стереотипів поведінки, деформує становлення ціннісних орієнтацій, руйнує духовні основи життя.

Експериментальне дослідження особливостей прояву лихослів'я у шкільному середовищі виявило, що 96% учнів використовують його у мові. Із числа опитаних лише два учні зазначили, що вони «не лаються ні за яких обставин». Деякі відповіді на питання «Ти лихословиш?» виявили ставлення до лихослів'я: школярі відповідали, що «намагаються не лихословити». У дослідженні нас цікавило те, наскільки поширене лихослів'я у старших класах школи і які з «лихих» слів є найбільш уживаними. Підрахунки виявили, що практично 55%

старшокласників уживають у своїй мові грубу лайку. Однак реальний відсоток може бути й вищим тому, що 7% учнів узагалі не відповіли на це запитання, хоча визнали, що лихословлять. Дехто з учнів не уточняв, які саме лихослів'я він уживає [7, с.38–40].

Беручи до уваги результати, отримані в констатуючому експерименті, ми поставили перед собою мету – розробити такі заходи, які б у комплексі сприяли зниженню рівня лихослів'я серед учнів як у стінах школи, так і за її межами. Досягти позитивного психолого-педагогічного ефекту від попереджувально-корекційної роботи, спрямованої на подолання лихослів'я в шкільному середовищі, ми вважали можливим, якщо нам вдасться вирішити такі завдання: сформувати в учнів морально-психологічну позицію, яка полягає в нетерпимості до лихослів'я, усвідомленні того, що брутальна лайка – огидне явище, за яке повинно бути соромно всім, хто себе поважає; навчити учнів у несприятливих ситуаціях висловлювати свої думки й почуття без лайки, сприяти саморегуляції станів і самоконтролю; навчити розуміти емоційний стан іншого й не провокувати нервові зриви; навчити помічати власні грубощі; розвинути емпатію й почуття гумору.

Здійснюючи корекційну роботу, ми дотримувалися принципів корекції, запропонованих Б.Ельконіним [1, с.104–106]:

1. Діяльнісний принцип, який визначає сам предмет застосування корекційних зусиль і задає способи корекційної роботи через організацію відповідних видів діяльності дитини шляхом формування узагальнених способів орієнтування.

2. Принцип залучення значущих осіб в оточенні дитини для реалізації завдань корекції. Цей принцип має для нас вирішальне значення, оскільки культура мовлення дітей здебільшого залежить від того, яка мова в тих, з ким діти постійно спілкуються. Тому культура мовлення вчителів і батьків, їх вимогливість не тільки до мовлення дітей, а й до свого власного, є необхідною умовою успіху тих зусиль, які спрямовані на подолання лихослів'я.

Для здійснення попереджувально-корекційної роботи ми використали: метод поетапних змін, метод позитивного та негативного підкріплення, метод моделювання, техніки пояснювальної психотерапії. Також широко використовувалися метод бесіди, рольове програвання ситуації, різноманітні вправи, малювання. Робота з учнями організовувалася таким чином, щоб реалізувати ідею активного соціально-психологічного навчання [8].

Для успішної й повної реалізації програми корекції ми ретельно апробували її, поєднуючи форми групових занять з індивідуальним підходом. Корекційно-профілактичні заходи з подолання лихослів'я були поділені на дві групи: загальні й спеціальні. Передовсім загальні заходи передбачали встановлення довірливих стосунків і психологічного контакту з учнями на прикладі високої мовної культури самого вчителя.

Організаційно-профілактична робота проводилася таким чином. Закономірності й особливості лихослівного слововживання відображались у стінній газеті «Слово», розкривалися соціально-психологічні механізми функціонування лихослів'я, соціальні функції, причини й умови поширення. Також у газеті

паралельно проводилась активна агітація за культуру мовлення. У школі було проведено загальні шкільні збори, присвячені забороні лихослів'я, запроваджено «штрафи совісті». До загальних заходів, спрямованих на попередження й подолання лихослів'я, слід віднести роботу з широкомасштабного залучення учнів школи до участі в художній самодіяльності: декламування віршів, гуморесок, розігрування сценок-мініатюр, вокальні виступи, створення вчительсько-учнівського драматичного гуртка «Прем'єра». До участі в художній самодіяльності залучалися батьки учнів. З ініціативи директора школи учням замовили в типографії єдиний щоденник, в якому на сторінці «Права і обов'язки учня» було звернуто увагу на заборону лихослів'я.

До спеціальних заходів ми віднесли заняття, які були організовані за певними сценаріями, з використанням таких методичних засобів, як бесіда, групова дискусія, аналіз ситуації, проєктивний малюнок. Такі заняття проводилися для учнів, учителів (тренінг-семінари) і батьків (тематичні батьківські збори з елементами тренінгу).

Беручи до уваги наявність індукції несумісних реакцій, під час корекційних занять ми звертали увагу на вироблення в учнів та вчителів: емпатії, рефлексії, почуття гумору, тобто розвитку таких якостей, які знижують рівень агресії [2, с.137], а також толерантності, поблажливості й водночас принципності. Також ми вважали за необхідне навчити учнів, батьків і вчителів «чути» власні грубощі щодо інших.

Оскільки лихослів'я передовсім пов'язане з виявом агресивних ставлень, то, розробляючи й проводячи корекційно-попереджувальні заходи, ми орієнтувалися на ті закономірності, які є встановленими щодо корекції жорстокої й агресивної поведінки. Технології, які дозволяють розширити репертуар соціальних умінь у жорстоких і схильних до агресії людей, включають у себе такі етапи [2, с.325–326]:

1. *Моделювання*. Під керівництвом ведучого (психолога) учні моделюють різні варіанти неагресивного розв'язання комунікативних проблем.

2. *Рольові ігри*. Школярі повинні уявити й відчувати себе в ситуаціях, які вимагають практичного застосування знань, отриманих на етапі моделювання.

3. *Установлення зворотного зв'язку*. На цьому етапі корекційної роботи (який може поєднуватися з рольовими іграми й навіть з моделюванням) зі школярами встановлюється зворотний зв'язок у вигляді реакцій (бажано позитивних) на їхню поведінку. Дітей хвалять за прийнятне соціальне поведіння і, навпаки, позитивне підкріплення є відсутнім, якщо вони звертаються до попередніх, неприйнятних моделей інвективної поведінки.

4. *Перенесення навичок із навчальної ситуації в практику повсякденного життя*. Тренінги соціальних умінь значну увагу приділяють тому, щоб усе, чому навчаються учасники, знайшло свою реалізацію в реальних життєвих ситуаціях. Навчальні ситуації повинні мати більше елементів, що є характерним для позанавчальної життєвої реальності.

Плануючи корекційну роботу, ми вважали, що її потребують усі учні, а також вона потрібна для вчителів і батьків, принаймні як профілактичний засіб. Отже, відповідно до такої позиції, наша робота включала такі напрями: 1) про-

ведення корекційних занять з учнями щодо самоусвідомлення негативного впливу лихослів'я на життєдіяльність особистості, зниження рівня агресії, розвитку емпатії та рефлексії; 2) організація тренінг-семінарів для вчителів з підвищення їх психолого-педагогічної компетентності в розв'язанні проблем, що виникають у напружених ситуаціях професійного та міжособистісного спілкування; 3) проведення бесід і роз'яснювальної роботи з батьками щодо налагодження неконфліктних і гармонійних стосунків зі своєю дитиною.

Корекція та профілактика лихослівного слововживання в середовищі старших школярів має найкращий ефект, коли проводиться в колі однолітків. Зворотний зв'язок у групі надає учням можливість усвідомити й оцінити прояви своєї нетактовності й грубощів у типових ситуаціях міжособистісного спілкування. Це сприяє виробленню рефлексії в системі «учень – учень». Участь у таких заняттях учителя урізноманітнює й поглиблює емоційні переживання, загострює проблему невідповідності очікуваних ставлень учнів і вчителів, допомагає розвиткові рефлексії в системі «вчитель – учень». Учасник тренінгу отримує змогу бачити себе нібито в різноманітних дзеркалах, якими для нього під час занять виступають інші. Конфронтація учня з віддзеркаленим образом «Я», який не узгоджується з існуючим уявленням про себе і своїм мовленням, сприяє усвідомленню наявної проблеми, інтеграції отриманої інформації, що в результаті призводить до готовності випрацювати більш адекватні способи взаємодії з іншими.

Крім цього, порівняння своїх особистісних ставлень, установок і позицій зі ставленням, установками й позиціями інших людей сприяє не тільки більш глибокому розумінню самого себе (власних потреб, інтересів, сподівань), а й підвищенню чуйності до інших як суб'єктів життєдіяльності, прийняттю й визнанню цінності та значимості іншої людини, тобто сприяє розвиткові емпатії.

Розроблений та апробований нами тренінг «Мова – дзеркало душі» складається з одинадцяти занять, які можуть проводитися в урочний і позаурочний час протягом півріччя. Кожне заняття доцільно розпочинати з бесіди, яка б сприяла актуалізації проблеми, спонукала до роздумів, допомагала заглибитись у суть проблеми. Подаємо анотацію проведених бесід:

1. *«Я такий як усі, чи я виняток?»* Навіть у колі лихословів не говорити поганих слів. Не потрібно боятися бути білою вороною. Позиція «Я – виняток!» важка, але й приваблива для особистості. Важка тому, що дружні стосунки в житті не завжди бувають зі знаком «плюс». Молода людина повинна знати, що в житті бувають періоди, коли поряд немає друзів, але є сім'я, навчання, робота. Відсутність псевдодрузів можна й потрібно витримувати. Варто відмовитися від наслідування негідної поведінки. Ми не владні над мовою інших, але наша мова нам підвладна. Це наше дзеркало і нехай воно буде чистим.

2. *«Чи підтримує лихослів'я рівень здобутого авторитету?»* Бажання гідного середовища несумісне з негідними словами. Слід усвідомлювати й цінувати міру свого авторитету, свій рейтинг (професійний, соціальний, особистісний, сімейний) й уникати лихослів'я. Якщо ж копіювати інших, говорити «як усі», то не варто потім дивуватись, що в житті щось не гаразд: не вас похвали-

ли, не вас відрядили навчатись за кордон. Людину видно і в діях, і у словах. Авторитет можна втратити через одне випадкове лихослів'я.

3. *«Лихослів'я – найкращий засіб для розрядки? Можливо, є альтернативи?»* Учні знають, що значна кількість людей використовує лихослів'я як засіб для розслаблення та емоційної розрядки й бездумно їх наслідують. Але розслаблення й розрядка не означають уседозволеності. Ефективними способами для зняття емоційної напруги є заняття спортом, музикою, рукоділлям, малюванням.

4. *«Розпочни із себе».* Складно подолати звичку лихословити одразу у всіх лихословів. Але зупинити лихослів'я всередині сім'ї, класу, групи можна. І розпочинати доречно із себе, беручи приклад з людей, які не лихословлять. На них потрібно рівнятися й чинити опір злу. Спілкуючись з людьми, виявляти доброту, гречність, скромність, принциповість. Впливати на тих, хто лихословить, слід власним прикладом високої мовної культури.

5. *«Кожний день – найкращий».* Прийти в школу гарно одягнутими, посміхнутись однокласникам і, не очікуючи приводу, сказати приємне слово. Намагайтесь щодня, за будь-яких обставин, бути культурною людиною. У житті відновлювати пріоритети теперішнього часу. Сьогоднішній день – мій головний день. Сьогоднішнє моє слово – моє краще слово. Установка на те, що сьогодні погано заради хорошого завтра, є деструктивною. Такі думки сприяють бруду в побуті й виправдовують використання лихослів'я.

6. *«Ставлення релігії до лихослів'я».* Священики радять не лихословити, бо, коли людина говорить погані слова, від неї відлітає Ангел. Так виховували наших пращурів. Захисту не буде, не буде крил над людиною [5, с. 9].

Також вважалося, що кожне сказане нами слово «плоть бисть». Навіювалося, що «є терези, на яких будуть зважуватися всі до єдиного слова наші». А Іоанн Златоуст говорив: «Якщо у вас зароджується який-небудь лихий помисел, то слід задавити його всередині й не допускати йому переходити в слова» [5, с.11]. Отже, навіть подумки не слід лихословити.

7. *«Культурна людина в конфліктній ситуації».* У житті трапляються ситуації, коли не збігаються погляди, думки, життєві позиції. Але й у таких випадках потрібно поводитись як культурна людина. Якщо ж співрозмовник надто запальний, то використовують різні способи взаємодії. Перш за все дозволити йому виговоритись, але при цьому підтримувати постійний контакт очей, не перебивати, не давати порад. Рекомендується робити рефлексивні зауваження й резюмувати почуте, показуючи, що ви розумієте його стан. Зазвичай, якщо агресивний співрозмовник відчує, що до його потреб ставляться з повагою і не відповідають агресією на агресію, то стає менш войовничим.

8. *«Лихословлю, тому що це “круто”!»* Аналіз учнівських анкет дав змогу виявити, що достатня кількість учнів «лихословить тому, що вважає, що це «круто», бо, мовляв, «крутий» означає «сильний». Ми спробували пояснити учням, що це не так, спираючись на наступну схему [4, с.179]:

А. «Крутий = самовпевнена поведінка + багато агресії».

Б. «Сильна особистість = упевнена, виважена, адекватна поведінка + багато підтримки й доброти».

Отже, «крутий» виявляє фізичну й вербальну агресію, для нього це, як правило, самоціль. А справді сильний використовує свою силу для утвердження добра. Учням було запропоновано порівняльні характеристики «крутої» і сильної особистостей: 1) сильна особистість – це людина, яка вміє володіти собою, а не іншими; вміє приймати рішення сама, а не робить це за інших; 2) «круті» часто стикаються з опором й агресією на свою адресу, тому що люди не хочуть, щоб їх хтось контролював; 3) сильну особистість люблять, а «крутого» бояться; 4) під час суперечки сильна особистість не обмежує прав інших, а «крутий» відстоює позицію «я правий, ти не правий», яка супроводжується образливими словами. Така позиція – прояв егоїзму, слабкості. Потрібно намагатися стати сильною особистістю. Для цього слід навчитись уникати негативних оцінних суджень.

9. *Заняття у формі групової дискусії з приводу різноманітних висловлювань щодо лихослів'я.* Учням були запропоновані такі висловлювання: «Зі звички так чи інакше лихословити з'являється звичка до здійснення поганих вчинків» (Арістотель); «Людино, заговори, щоб я тебе побачив» (Сократ); «Одне хороше слово краще за тисячі слів лайки» (Приказка); «Мова – це дії, що відбуваються між людьми» (Гегель); «Лихослів'я – повсякденний мордобій. Ви берете в ньому участь?».

Такий спосіб організації заняття розвиває вміння слухати й взаємодіяти з іншими, привчає до аналізу думок, роздумів уголос.

10. *Рольова гра під назвою «Суд над лихослів'ям».* Передбачалися такі ролі: 1) суддя; 2) прокурор; 3) захисник (адвокат); 4) підсудний (лихослів'я); 5) свідки звинувачення; 6) свідки захисту; 7) присяжні (решта учнів класу). В ігровій формі відбулося звинувачення на конкретних життєвих ситуаціях такого явища, як лихослів'я. У ході судового засідання здійснено викриття лихослів'я прокурором, захист його адвокатом, вияв певного ставлення свідками. Ролі «лихослів'я», «адвоката» та «свідків захисту» розподілялися між учнями, які вважають, що лихослів'я має право на існування. Решта ролей – для учнів, що мають протилежні переконання. У подальшому ролі можна міняти. Умовами проведення гри є дотримання певних норм і правил поведінки: коректність звертань один до одного, логічність й аргументованість доведень, вимога поважати гідність «опонента».

11. *Завершальне заняття – «круглий стіл» на тему: «Я – українець».* Мова народу – це його дух, а дух народу – це його мова (В. фон Гумбольдт). Мова народу й історія народу – єдине ціле, отже, і відроджувати їх треба одночасно. Одну з найбагатших слов'янських мов багато українців занедбали, принизили, відтіснили на другий план, вважаючи її неперспективною для побудови кар'єри чи досягнення життєвих планів.

Корекційно-профілактичні бесіди доповнювалися різноманітними вправами, рольовими іграми, малюванням, які розвивали рефлексію, емпатію, сприяли засвоєнню технік «Я-повідомлення» і «Ти-повідомлення» і мали відповідне до мети психолого-педагогічне навантаження.

У кінці циклу занять учням пропонували вправу «Порада». Ведучий звертався до учнів – «Уявіть собі, що ви звернулися до мудреця за порадою: «Як ме-

ні упоратися з лихослів'ям?» Яку пораду вам дасть мудрець?» Обговорення відповідей учнів дало можливість сформулювати такі поради: удосконалюватись у рідній мові, розширювати свій активний і пасивний словниковий запас; виховувати в собі гуманні риси – доброту, милосердя, повагу до старших; прагнення гідного життя несумісне з негідними думками й словами; виховувати себе сильною особистістю, яка вміє керувати своїми емоціями й поважає почуття інших; уміти об'єктивно оцінювати ситуацію, нейтралізувати свій гнів; у скрутних ситуаціях навчитися використовувати «Я – повідомлення»; пам'ятати про те, що лихослів'я – гріх.

Тож ми допомогли учням скласти «Пам'ятку заборон» (табл. 1). Суть заборон у тому, щоб попередити неповагу до співбесідника, до його поглядів, допомогти школярам уникнути конфронтації, дійти згоди.

Таблиця 1

Пам'ятка заборон		
Заборони на		
тон	слова і вислови	доведення
– образливий	– грубі	– з погрозами і залякуванням
– крикливий	– зневажливі	– зі спотворенням думки співбесідника
– злий	– презирливі	– з насмішкою
	– категоричні	– такі, що провокують різку реакцію

Висновки. Отже, корекційно-профілактична робота (спеціальні заходи) з учнями була спрямована на те, щоб загострити сприймання учнями лихослів'я як огидного явища, спростувати «позитивні» функції лихослів'я, навчити дітей вербалізувати свій негативний емоційний стан без застосування лихослів'я. Ми намагалися спростувати уявлення учнів про те, що наявність лихослів'я у мові – ознака «крутизни». Значна кількість корекційних вправ була спрямована на розвиток умінь розпізнавати емоційний стан іншого.

Тож хочемо наголосити на тому, що перевиховання завжди є більш складним, ніж виховання. І у цьому ракурсі надзвичайно слушною є думка М.Боришевського: «Щоб сприяти виникненню моральних переконань у майбутньому, про це слід думати вже з перших років морального виховання дитини... Хіба не в ранньому віці, коли дитина з молоком матері у супроводі з колисковою вбирає чарівні звуки рідного слова, закладаються основи шанобливого ставлення до рідної мови на все життя, розуміння великої, незнищенної сили мови рідного народу? Усвідомлення цієї простої істини батьками й вихователями дасть можливість із народження виховувати дитину в любові, красі, щирості, взаємоповазі й розумінні того, що сенс життя у тому, аби творити добро, боротися за щастя – своє і усіх, хто поруч, у кого спільна матінка-земля, одна-єдина на цілм світі Батьківщина, якій наймення Україна» [3, с.16–17].

1. Бурменская Г. В. Возрастно-психологическое консультирование: проблемы психического развития детей / Г. В. Бурменская, О. А. Карабанова, А. Г. Лидерс. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 136 с.

2. Бэрон Р. Агрессия : Human Aggression : учеб. пособие для студ. и аспирантов психол. факультет вузов / Р. Бэрон, Д. Ричардсон ; глав. ред. В. Усманов ; пер. с англ. С. Меленевской, Д. Викторовой, С. Шпак. – С. Пб. : Питер, 1997. – 336 с.
3. Виховання духовності особистості : навч.-метод. посіб. / М. Й. Боришевський, Л. І. Пилипенко, О. І. Пенькова та ін. ; заг. ред. М. Й. Боришевського ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К. ; Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 104 с.
4. Кривцова С. В. Подросток на перекрестке эпох / С. Кривцова. – М. : Генезис, 1997. – 287 с.
5. О грехе сквернословия : Нецензурная брань, ее пагубная сущность. – М. : Центр Благо, 2000. – 32 с.
6. Стародуб Т. Слово – не горобець... Про особливості вживання лайливої лексики в сучасній українській мові / Т. Стародуб // Тернопіль. – 1995. – № 3. – С. 58–59.
7. Широкоградюк Л. Лихослів'я у шкільному середовищі: профілактика і корекція / Л. Широкоградюк. – К. : Шкільний світ, 2009. – 128 с.
8. Яценко Т. С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися : кн. для учителя / Т. Яценко. – К. : Освіта, 1993. – 208 с.